

СТЕПОВІ ДЕРЖАВИ НА ПОДІЛЛІ ТА В ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І
ЯК ПРОБЛЕМА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIV СТ.

Проблема степових держав, по суті, складається з двох взаємопов'язаних питань: перше – що співпадає цілком з поданою вище назвою повідомлення, друге – про характер держави взагалі, а степової зокрема.

Обидва ці питання досить занедбані в сучасній українській історіографії, хоча і є окремі винятки [Білецька, 2004] і певні зрушення. Занедбаність виникла не лише тому, що XIV ст. взагалі бідне на історичні джерела (правда, це відкриває можливості для історіографічної фантазії), зокрема на такі, що стосуються степової й причорноморської зон Правобережжя, але також тому, що ще у 40-х р. минулого століття російська історіографія наклала своєрідне табу на золотоординський – татарський період історії Півдня України. А українські історики були дуже послушними і, по-суті, частина з них залишається послушними цьому табу досі. Свідомо чи несвідомо “забуваючи” про те, що під золотоординським пануванням перебувало українське населення – і його історія у XIV ст. це також історія українського народу. Певну політичну роль відіграла також депортація кримських татар.

Тоді ж виникло ще друге табу, пов'язане з терміном держава. Як відомо, т. зв. київська радянська, а частково й пострадянська “школа” істориків заперечує таке визначення по відношенню до середньовічної України. У них далі фігурують аморфні слов'янофільські терміни “Київська Русь”, “Галицько-Волинська Русь” – в найкращому випадку “князівство”. В боротьбі проти терміну “держава”, бо він міг би свідчити про давні джерела української державності, представники т. зв. київської “школи” ідуть антинауковими шляхами, заперечуючи дані історичних джерел та цілком відкидаючи державно-правове визнання суті суспільних організмів й інститутів українців (бо термін “Московское государство” вони не заперечують). Історію України трактують різко всупереч теорії і практиці загальної історії.

А якщо Русь не могла піднятися до рівня держави (бо “князівство” це, виходить, не держава), то, зрозуміло, як можна говорити і писати про золотоординську державність якихось там кочовиків навіть тоді, коли на їхній території існували поліетнічні міста, частково ісламізовані села, адміністрація з канцелярією володаря включно, військова організація, податкова система, дипломатичні й торговельні зв'язки з сусідами – одним словом, проявлялися всі атрибути державності, давно визначені історико-юридичною наукою.

Як вже згадувалося, джерельна база бідна, бо галицько-волинське літописання XIV ст., першої її половини, не збереглося; згадки в літописах фрагментарні. Дещо є у чужоземних хроніках*, посередньо – в документах угорського походження, в буллах папи Климентія VI**, але всього цього обмаль. Східних джерел історики України не люблять та й в них відповідних відомостей також мало. Археологи часто мовчать, хоча й не з власної вини, бо головний археолог України ще виконує заповіт свого промотора Б. Рибаківа (для контрасту – казанського татарина за походженням, про що він особисто мені говорив) – якнайменше і якнайгірше про іногородців. Так трапилося з вивченням хозарської проблематики, що довело до мінімалізації історико-географічних досліджень для періоду Золотої Орди. Білі плями археологічного дослідження золотоординської спадщини на Правобережній Україні яскраво

* Флорентійська хроніка Маттео Віллані за 1347-1363 рр. Текст відповідних повідомлень італійською мовою та з українським перекладом див.: [Дашкевич, 1994, с. 63–65]

** Наказ солноцького жупана Миколи з Сирми 1352 р. зібрати війська на розпорядження трансільванського воеводи; Людовик I підтверджує 1353 р. права саксонців Трансильванії з обов'язком брати участь у східних походах короля; див.: [Densuşianu, 1890, p. 22; Hurmuzaki, 1890; Zimmermann, Werner, Müller, 1897, S. 95-97].

помітні в монографії В. Е. Єгорова [Єгоров, 1985] (в порівнянні з Молдавсією, де таке табу зуміли обійти – маю на увазі розкопки золотоординських міст в Костешті, Старому Орхеї та ін.). Нумізматику дає практично не багато. Деякі дані – ретроспективно (наприклад, про місцевість Прославицю над дельтою Дунаю) – дає картографічний матеріал навіть з XVII ст.

З іншого боку, історіографія, ще починаючи від XV ст., а особливо у XX – на початку XXI ст., виявилася дуже тенденційною, обґрунтовуючи претензії Польщі на Поділля й ігноруючи угорський, а навіть литовський фактори. Нездорова тенденційність при викладі та інтерпретації подій XIV ст. часом дуже грубо проявлялася в працях польських і румунських істориків нового періоду, дезорієнтуючи українських та російських істориків.

***

Сьогодні ми можемо говорити про п'ять степових держав золотоординського періоду XIV ст. на території Поділля та Північно-Західного Причорномор'я. Співвідношення цих п'яти державних організмів не є ясним – які з них були спадкоємними, які існували одночасно. Завдання вяснити це є перед істориками, хоча треба сумніватися, чи це питання можна буде вирішити остаточно.

Було кілька факторів, які сприяли виникненню степових золотоординських держав:

1. Хаос і жорстока внутрішня боротьба за центральну владу в Золотій Орді – або за відокремлення від центральної влади. Ці процеси яскраво проявилися після смерті хана Тулабуґи, вбитого у 1291 р., та відновилися і посилювалися після смерті хана Джанібєка 1357 р., коли в Золотій Орді виникла громадянська війна, а за двадцять років змінилось понад 20 ханів Золотої Орди.

2. Поступовий упадок Руського королівства (за сучасним кабінетним терміном – Галицько-Волинської держави), що намітився вже на переломі XIII і XIV ст. та довів до знищення української державності в середині XIV ст.

3. Агресія на Поділля і Північно-Західне Причорномор'я (останнє входило до сфери інтересів Руського королівства хоча б з погляду торговельних шляхів і навігації по Дністрі й каботажному плаванні між устями Дністра та Дніпра) з боку золотоординців, угорців, литовців, а також нововиниклої Молдавії.

При послідовному викладі відомостей, які є в нашому розпорядженні, можна реконструювати таку картину.

I

Боротьба між ханом Токтою, наступником Тулабуґи, та могутнім темником Ногаєм, який претендував на найвищу реальну владу в Золотій Орді (хоча й не був династом), закінчилася поразкою та смертю Ногая у 1298/1299 р. та, пізніше, смертю сина Ногая Джеки. Внук Ногая Каракісек (“мабуть Чорна частина”) у 1301/1302 р. – разом зі своїми родичами Джерік Теміром і Юлукутлу – на чолі загону з 3 тисяч воїнів відторгли від Галицько-Волинської держави (від держави Керел [Дашкевич, 2001, с. 85-86] – як в джерелі – тобто від королівства) Поділля (в джерелі Будул; до речі, це перша писемна згадка про Поділля [Дашкевич, 1990, с. 58-60]), осіли там на довго (на як довго – невідомо) та займалися грабіжницькими нападами на сусідів.

Це відомості арабських істориків з Єгипту Бейбарса і Еннувейрі*. Вони викликають довір'я, бо Єгипет мав тоді постійні зв'язки з Золотою Ордою, з потомками Джінгізхана Джучідами – вони творили спільну коаліцію для боротьби з іншою гілкою Джінгізханідів Гулагуїдами – Ільханами, що захопили Закавказзя й Іран.

II

Прославія (Просклавія), під якою не без підстав треба розуміти пізнішу Брацлавщину (знову пересунення губних приголосних “б”–“п”, як у випадку Будул–Поділля), відносно

* Из летописи Рукнедина Бейбарса // Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – С. -Петербург, 1884. – Т. 1 (Извлечения из сочинений арабских). – С. 94 (араб. текст), 119 (рос. перевод); Из энциклопедии Эннувейри // Там же. – С. 140 (араб. текст), 162 (рос. перевод). Пор.: Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502 / 2 erweiterte Aufl. –Wiesbaden, 1965. – S. 79, 297 (з неправильною ідентифікацією, що Krl це “Краків”).

недавно повернулася в історію України, бо відомості, які про Прославію подавала флорентійська хроніка Маттео Віллани деяким історикам, включаючи М. Грушевського, виглядали недостовірними. Прославія вперше згадується 1352 р., пізніше – у 1354 р. в зв'язку з походом угорських військ у степи. Згадується невірний (отже не християнин) король Прославії невідомого імені*, який ще раніше підкорився – чи став васалом угорського короля**. В джерелі є етнонім прослави. На території Прославії був розташований відомий під фонетично зміненою назвою Брацлав*** з переважно українським (за даними археології) населенням [Чорноус, 1990, с. 23-24; 1993, с. 36], а також, мабуть, Торговиця, в якій були пам'ятки архітектури золотоординського походження [Курінний, 1918, с. 11]. Над Дністром угорці заснували фортецю Нестервар (“Дністровий замок”) – назва явно угорська (пізніша Нестерварка)****. Прославія, на нашу думку, охоплювала територію від середньої течії Серету на схід****. Прославія, дуже можливо, була ідентичною з Брацлавською тьмою ханських ярликів кінця XV-XVI ст., докладні границі якої, однак, також невідомі [Петрунь, 1928, с. 170-187; 1993, с. 133-143].

Чи Прославія, розташована ж на Поділлі, була спадкоємною по відношенні до давнішої степової держави Каракісека, сказати важко, хоча це можливо. Прославія проіснувала до 1362/1363 р., тобто до відомої Синеводської битви, яку виграли литовські війська великого князя Альгірдаса (Ольгерда), маючи після цього територіальні здобутки, серед яких була (бо про це говорить географічна карта) Прославія, ім'я якої зникає з джерел. У т. зв. литовських літописах, інших документальних джерелах фігурує місто Брацлав (Браславль). В ітинерарії єрдіакона Зосими 1419 р. (про цього автора див. далі) є варіанти з анлаутним П і Б.

III

Про Синеводську***** битву 1362/1363 р., в якій литовські війська перемогли трьох “отчичів та дідичів Подільської землі” (такий титул дають трьом золотоординським темникам т. зв. литовські літописи) — чи інакше царків, князів, солтанів — написано дуже багато, висловлювалися різні гіпотези, що витримували або не витримували історичну критику. Литовський наступ, здається, був скерований не лише проти золотоординців, але також проти угорців та молдаван, які почали творити власну державу. Літописи знають трьох “дідичів” (отже, виходило б, спадкових володарів) Хаджібея, Кутлу-Бугу і Дмитра, рівнорядних за

---

* Короля Прославії намагалися визначити як князя Федора Коріатовича [Нарушевич, 1785; Марчинський, 1820], ближче невідомого Рюриковича [Карамзін, 1817], волоського князя Басараба I [Хаждеу, 1873], польського короля Казимира II [Грушевський, 1907], ближче невідомого князя Прослава / Брацлава [Бретіану, 1965], молдавського господаря Драгоша [Горовеї, 1979], воєводу Богдана I [Мицько, 2004] і т. п. Враховуючи обсяг статті, докладної бібліографії праць у даній та деяких інших примітках не подаю.

** Про залежність “деяких земель” Поділля від угорців згадували польські історики XVI ст., наприклад: [Kromer, 1857, s. 739; Strykowski, 1846, s. 106]. Пізніша польська історіографія це замовчувала або заперечувала.

*** На нашу думку, Прослав – одне з міст заснованих Данилом Романовичем в честь своєї дочки Предслави (Переяслави). Такі типи назв, утворені від імен рідні Данила, характерні для його містобудівної політики. Топонім згодом деформувався.

**** Свого часу я сумнівався в угорському походженні назви див.: [Дашкевич, 1994, с. 51-52], тепер ці сумніви знімаю.

***** Було чимало спроб локалізувати Прославію / Просклавію на землях поза Брацлавщиною, а саме в Трансильванії [Стадніцький, 1849; Молчановський, 1885; Шпулер, 1965], у верхів'ї однієї з правих приток Серету, в країні секлерів у пізнішій Волощині – або біля дельти Дунаю [Петров, 1891], ідентифікувати з Белзьким князівством [Грушевський, 1907], з Браїлою [Андреску, 1972], з Молдавією-Росовлахією [Горовеї, 1973, 1979] і т. п., але всі вони не витримують критику.

***** Синя Вода – сучасна річка Синюха. Були і є спроби ідентифікувати літописну Синю Воду з річкою Снивудь [Грушевський, 1907; Ткачук, 1994]. Деколи Синю Воду помилково локалізують біля лиману Дніпра [Делетант, 1984], а навіть ототожнюють з Доном [Брун, 1879]. Були також нігілістичні заперечення, що битви над Синьою Водою взагалі не було [Смирнов, 1887; Прохаска, 1895]. Місто Синя Вода на Синюсі, виникло, мабуть, вже після битви.

рангом*. Як виходить з додаткових досліджень, не всі вони були вузько подільськими, згідно з нашим теперішнім розумінням географічного терміну “Поділля”, однак були подільськими за тогочасними уявленнями, що Поділля доходило до моря. Всі, мабуть, були темниками, тобто командували десяти тисячами (tümen) воїнів [див.: Заплотинський, 2004, с. 136-139.] З іншого боку, наслідки Синеводської битви не були такими велетенськими й епохальними як уявляли собі деякі історики, але й не дотримуємося поглядів тих дослідників, що мінімалізують значення битви** чи навіть заперечують, що вона була. Північні границі держави Дмитра після битви визначаються по річці Саврані (див. нижче). Литовці, використовуючи новий спалах анархії в Золотій Орді після смерті хана Джанібєка 1357 р. та, можливо, в зв’язку з епідемією чуми, “чорної смерті”, яка косила татар, захопили північно-західну частину Поділля, закріпили там свої позиції (з’явилося Подільське князівство, підпорядковане Литві), але тоді не дійшли — цим походом — до середнього Дніпра чи, тим більше, до Чорноморського побережжя. Бо Білобережжя, яке згадується в деяких редакціях літопису як об’єкт походу литовців 1362/1363 р., це, треба думати, сучасне дністрове Побережжя на Поділлі. З літописної згадки про Білобережжя робили дуже перебільшені висновки відносно території захопленої литовцями***. Побережжя до недавніх часів це місцевість між Мурафою, Кодимою, Богом і Дністром****. У селах Побережжя ще в кінці XIX ст. зберігався поділ на частини сіл — магали (дільниці в мусульманських поселеннях за дільничими мечетами).

Є два моменти, які повинні б насторожити історика. Чому угорський король, під протекцією якого мала б бути хоча частина Поділля (Прославія, нагадаю ще раз Нестервар, “Дністровий замок”, в якому, за ідеєю, мала б бути угорська залага), не допоміг трьом “дідичам” боротися з литовським наступом? Чи тому, що він уважав себе співником Польщі й Литви при розподілі галицько-волинської спадщини? Чи реальний угорський суверенітет над Прославією вже належав до минулого, незважаючи на те, що від 1352 року пройшло лише десять років? Чи так трапилося тому, що угорський король був заплутаний в конфлікт з імператором Карлом Люксембурзьким?

Інший момент. Цілком недалеко, за Дністром, у квітучому Новому Місті (Шахр ал-Джедід, Єнгі Шахр, тобто “Нове місто”, сучасний Старий Орхей в Молдавії****) перебував у 1363-1365 р. (хронологія вимагає уточнення) хан Золотої Орди Абдуллах, який мав там монетний двір, що карбував монети з його іменем [Нудельман, 1976, с. 91, 140; Янина, 1977, с. 193-213; Spinei, 1986, р. 188-189; Григорьев, 1994, с. 31-33]. Але чому ні він, ні фактичний правитель Золотої Орди емір Мамай, від якого був залежний Абдуллах, не дали допомоги проти литовців? Невже три “дідичі” були цілком викляті з золотоординської спільноти і були, зокрема, ворогами Мамаєв?

Тепер по черзі про володіння трьох “дідичів”. Спершу про Кутлу-Бугу (буквально “Щасливий олень”). За літописами він був “подільським дідичем”, отже його державу треба шукати на території Поділля до Чорного моря. Були спроби локалізувати володіння Кутлу-Буги в Криму (наприклад, О. Якубовський, 1950), але там був, мабуть, інший Кутлу-Буга, бо інакше

* Спроби вважати їх нерівноправними (Дмитро – ленник Хаджібея; Хаджібей і Кутлу-Буга – підлеглі Дмитра) не підтверджуються джерелами.

** Наприклад: [Kuczyński, 1965]. Автор намагається довести, що литовців на Поділлі майже не було, а Поділля належало лише Польщі.

*** Білобережжя визначали як правий берег середнього Дніпра північніше порогів [Кучинський, 1965], як Дніпрове надріччя від порогів до гирла [Антонович, 1878], а навіть як побережжя Чорного моря біля Дніпробузького лиману [Батура, 1975; Шабульдо, 1998]. Зведення даних про назву Білобережжя див.: [Етимологічний словник..., 1985, С. 27].

**** Див: [Побережье Подоли, 1898, С. 64-74 (стаття без підпису)]. Білобережці у XIII ст. мешкали десь біля болохівців. Їх згадує літопис при описі походу Данила Романовича на болохівців у 1255 р. Є фольклорні твори зі згадкою про Побережжя і побережців десь в околиці Бершаді.

***** Велася дискусія про локалізацію Шахр ал-Джедід. Більше аргументів говорить за те, що йдеться про пізніший Старий Орхей. Пор.: [Абызова, Бырня, 1983, С. 53-76; Бырня, Рябей, 1997, С. 7-11].

літописець писав би про двох подільських, а третього кримського царка, саме про Кутлу-Бугу*. “Кримський” Кутлу-Буга неодноразово виконував адміністративні й дипломатичні функції від імені Золотої Орди, цієї “правильної”** – і бачити його в товаристві аутсайдерів Хаджі Бея і Дмитра не дуже доречно. Також сумнівно, чи “кримського” Кутлу-Бугу можна було б покликати в нагальній потребі (бо наступ литовців був такою нагальною потребою) з досить віддаленого Криму аж на Синю Воду. Недоречно уважати Кутлу-Бугу “лейтенантом” Дмитра [Бретіану, 1965], бо джерела про це мовчать, а також перетворювати його в хана.

На мою думку, володіння Кутлу-Буги розташовувались в Подунав’ї — в північній Добруджі та на землях довкола дельти Дунаю, переважно на її правому боці. В Молдавії ми досі маємо річку і озеро Катлабуга, [Пор.: Дрон, 1992, с. 82.], в дельті була місцевість Прославиця (Браславиця***) можливо, заснована переселенцями, виселенцями або вигнанцями з Прославії – Брацлавщини. На побережжі Чорного моря, над озером Расельм (по-суті, як тепер, затокою моря) було велике поліетнічне золотоординське місто Єні Сала, тобто Нове Село (топонім гібрид тюрксько-український; тюркське уєні “Нове”, українське “село” sala), руїни якого збереглися досі. Що сталося з Кутлу-Бугою після 1362/1363 р. (якщо він не ідентичний з “кримським”), якого дехто з істориків вважає навіть ханом Кримського улусу, хоча він був просто солхатським = старокримським намісником, невідомо. Державу його ймовірно приєднав до своїх земель Дмитро (про що буде далі). До-речі, у першій половині XVI ст. турецький історик Шемседін Ахмед відзначив поширення імені Кутла-Буга в Кара-Богданії (південна Молдавія) та в інших місцях Причорномор’я, пов’язуючи його з татарськими воєначальниками. [Подаю за: Spinei, 1986, р. 188.] Отже, гіпотеза зводиться до поданої вище локалізації держави Кутлу-Буги та її можливої дальшої долі.

Так чи інакше, володарем в Причорномор’ї Кутлу-Буга (а також Хаджібей – про що далі) був досить довго, бо інакше ім’я в гідронімії не збереглося б до сьогодні.

Варто пригадати, що на згаданій території вже раніше, від початку XIV ст. були татарські поселення. Тоді, коли у 1301/1302 р. Каракісек тікав у напрямі Керелу, тобто Руського королівства (Галицько-Волинської держави), друга вітка втікачів скерувалася в Добруджу, де їх приязно зустріли.

IV

Про Хаджібея. Володіння Хаджібея – як і Кутлу-Буги, не менше переконливо і достовірно – також визначаються топонімічно. Місто і порт Хаджібей згадуються в пізніших джерелах десятки разів. Понад 200 років тому місто перейменували на Одесу. В сьогоdnішній Одесі існує район Хаджібей. Локалізація держави Хаджібея не викликає особливих сумнівів – це приморський регіон тогочасного “великого” Поділля. Спроби сучасних патріотичних істориків-белетристів шукати український корінь назви (мовляв був “Коцюбі ів” ледве не від “коцюби”; в полоні цієї смішної етимології опинилися навіть деякі серйозні сучасні історики) виглядають дуже наївно. Після синеводської битви Хаджібей, здається, повернувся в лоно відносно “правильної” Золотої Орди. В кожному випадку, в 1379 р. Хаджібей згадується як один з полководців Мамаю [Spinei, 1986, р. 187]. Правителем Подільського улусу [див.: Войтович, 1996, с. 107-109; 2004, с. 135] він не був, так як і не був “лейтенантом” Дмитра****

V

* Тут я погоджуюся з С. Кучинським, що був проти ідентифікації “подільського” Кутлу-Буги з “кримським”

** 1347 р. Кримський Кутлу-Буга брав участь в переговорах Джанібєка з венеціанцями; 1358 р. в таких же переговорах Бердибека; 1382 р. згадується в ярлику хана Тохтамиша; 1393 р. в листі до Ягайла. Один час був намісником Солхату (Криму) від імені Тохтамиша. Про діяльність “кримського” Кутлу-Буги див.: Cioiștan V. Reichspolitik und Handel: die tatarisch-geuensischen Verträge von 1380-1387 // Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia. – Roma, Paris, 1994. – P. 267–276.

*** Позначена на ряді карт, наприклад, Proslauiza на карті Романії Дж. Гастальді 1584 р. Див.: [Вавричин, Дашкевич, Кришталович, 2004, с. 101].

**** Так вважав Г. І. Бретіану, 1965; не був також правителем Кіркеру в кінці XIV ст. [Брун, 1879].

Дмитро і його держава лишили більше слідів у історії. Після синеводської невдачі Дмитро пересунув центр своїх володінь на кілька десятків кілометрів на південь. Сам Дмитро, як свідчить його християнське ім'я, був українцем (русином), можливо ясом (аланом) за походженням. (Іранців-ясів було досить багато в цьому регіоні, пригадаю Яський Торг, сучасні Яси в Молдавії; з цього ж регіону вирушили на захід готалани, тобто загони кримських готів і аланів). Якщо б Дмитро був татариним, то мав би, хоча б паралельно, тюркське ім'я. Дмитро був мусульманином, інакше він не здобув би високий військовий і адміністративний ранг в Золотій Орді. Був, мабуть, темником, тобто командував 10000 або більше воїнів, що сповідував іслам, свідчить також те, що його ховали як мусульманина*. Про Дмитра ходили різні легенди — підтримані літописцями — що він був, нібито, одним з трьох братів (два інші це Кутлу-Буга і Хаджібея) та загинув разом з ними у битві 1362/1363 р., був васалом Золотої Орди чи просто Хаджібея і т. п.**

Основну територію його володінь визначають назви осель та річок, розташованих у регіоні, а саме Дмитрів Кільш (назва на карті 1690 року) — тепер річка Гнилий Тікич; оселі Димитрівка, Димитропіль на лівому березі Богу нижче Саврані (з пізніше доданим “поль/піль”), теперішня Дмитрашківка (раніше Дмитрів) на лівому березі Богу — нижче Димитрівки — на Побережжі***. На півночі границею була Саврань, бо там було знайдено мусульманський намогильний камінь з датою 1377 р.****, отже поставлений вже після Синеводської битви. Характерно, що традиція границі на Саврані зберігалася ще принаймні 150 років пізніше та була об'єктом дипломатичних переговорів між Османською імперією та Польським королівством у 40-х рр. XVI ст. [Див.: Дашкевич, 2003, с. 61-78]. Турецька сторона вимагала встановлення міждержавної границі саме на Саврані. Немає, отже, підстав зводити територію держави Дмитра лише до околиць дельти Дунаю***** і вважати, що зразу після Синеводської битви литовці захопили землі пізнішої південно-східної Молдавії [Мохов, 1969, с. 54]. Історики локалізували державу Дмитра (без джерельних даних) між дельтою Дунаю та Дніпробузьким лиманом, так що в її межах були Білгород і Кілія, а також Північна Добруджа. В кожному випадку, це не була безлюдна країна.

Дмитро зумів зупинити натиск литовців, відновив торгівлю з Заходом. Мав свою власну канцелярію і титулував себе — і так титулували його (в грамоті угорського короля Людовика I 1368 р. для купців з Кронштадту-Брашова) — *dominus Demetrius, princeps Tartarorum*, що панував над своєю країною (*terra*) [Zimmermann, Werner, Müller, 1897, s. 315-317]. Це може свідчити про намагання Дмитра уподібнити власну державу до структури західного суспільства [Câmpina, Ștefănescu, 1962, p. 165-166]. Але власну монету він не карбував, принаймні досі ми не знаємо монет з іменем Дмитра.

Можна припускати, що Дмитро зумів централізувати державу та приєднати до неї землі Кутлу-Буги і Хаджібея. Столиця Дмитра була розташована на лівому березі Дністра, на віддалі

* Існують різні теорії про Дмитра, його етнос і конфесію, але християнином чи вихрестом він бути не міг, як дехто припускає [Антонович, 1885; Спінеї, 1976; Руссев, 1999; Мицько, 2004], міг бути конвертитом на мусульманство.

** Ще інші міркування: був князем Малого Поділля [Войтович, 1996, 2004], володарем Білгороду під іменем Тімура [Йорга, 1905], Бесарабом I, Драгошем, ханом Ямбалуцької орди [Шабульдо, 1987], правителем Мангупу в кінці XIV ст. [Брун, 1871; Кучинський, 1965], сотником Куїтаном й одночасно правителем Мангупу [Маліцький, 1933; Васільєв, 1936], мав походити від болоховських князів [Войтович, 1996], був ханом “монлопських” — тобто мангупських — татар [Шлецер, 1772, 1785], безпосереднім ленником Хаджібея [Войтович, 1996], беком Добруджі [Якубовський, 1950] чи мав походити з Судаку [Кучинський, 1965].

*** Географічні назви подаю за картами Г. Левассера де Боплана на середину XVII ст.

**** Див.: М[aryński] T. Sawrań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1889. — Т. 10. — С. 350. Розв'язка дати достовірна, бо її зробив Вацлав Ржевуський (Ревуха), мандрівник по Арабії, що знав арабську мову, письмо, календар.

***** [Spinei V. Moldavia... P. 170], хоча не виключено, що ця територія входила до складу держави Дмитра. Важко також погодитися з розташуванням “країни Дмитра” (за документом 1386 р.) на Берладському плато, горішньому Пруті чи на долішньому Дунаї; див.: [Войтович, 1996, с. 107].

50 миль від Брацлава і трьох днів переходу до Білгороду правим берегом Дністра, бо згідно з ітинерарієм єродіакона Зосими 1419 р., за цією місцевістю зберігалася назва Мітереві кешені, тобто Дмитрове кладовище (некрополь)*. (Таких кешень на Поділлі і в Причорномор'ї було чимало, вони були також на території сучасної Молдавії — назва Кишинева про це свідчить). Може його треба ідентифікувати з невідомого імені королем Прославії, що визнав залежність від угорського короля — цим пояснювалося б листування Дмитра з королем 1368 р. В такому випадку можна б пояснювати битву під Синьою Водою як таку, що велася для захисту Прославії — початкової країни Дмитра. Помер Дмитро найімовірніше між 1377 та 1380 рр. і лише тоді литовці захопили ціле “велике” Поділля до Чорного моря та долішнього русла і лиману Дніпра. Після 1380 р. таку анексію литовцям здійснити було важко, бо становище в Золотій Орді стабілізувалося. Чи був Дмитро спадкоємцем Прославії остаточно сказати важко, але що якийсь зв'язок між близько розташованими територіями існувати мусив не підлягає сумніву.

ВИСНОВКИ

1. Протягом 60-100 років (рахуючи від монгольського штурму на Захід 1240-1241 рр.) у регіоні відбулися кардинальні зміни не лише в політичній сфері, але й в етнічному складі населення (еміграція на захід решток половців, імміграція татар, аланів). Проходили великі переміни в політико-адміністративному ладі: виникнення на базі первісних монголо-татарських туманів (tümen, руське “тьма” на чолі з темником – військовим і адміністративним начальником десяти тисяч воїнів та їхніх сімей) степових держав місцевих монголо-татарських володарів – носіїв відцентрових сил у Золотій Орді. Відбулися соціально-економічні трансформації: виникнення золотоординських міст, можливо відновлення у невеликих розмірах сільської мережі, утвердження нової фіскальної структури – одної для кочовиків, іншої – для осілого населення. Розвинулась інтенсивна посередницька торгівля Схід-Захід та Захід-Схід з виникненням чималих торговельних центрів на західних окраїнах золотоординської території. Про це свідчать, хоча б, відомості про місцевості з назвами Ботин Торг (сьогодні Ботошани), Ясин Торг (тепер Яси), Торговица, Китай Город (аланське kitaj = торговиця). Тобто, у XIV ст., незважаючи на упадок Галицько-Волинської держави, зберігались тенденції до локального державотворення – власного (якщо такими вважати Подільське і Київське князівства) і чужого, золотоординського. Степові держави відрізнялися від держав “осілого” типу, в основному, характером господарювання (превага кочівництва).

2. Золотоординське панування не минуло безслідно, воно відбилося, а навіть законсервувалося в українській народній культурі також поза межами безпосередніх золотоординських володінь: триколірна гама в гуцульській кераміці, що зберігається досі; дерев'яна архітектура, особливо на Волині, з елементами золотоординських впливів (не так давно відкрито в Пересопниці рештки будинку золотоординського вельможі [Терський, 2001, с. 147-148], можливо високого урядовця; будинки східного типу були у Володимирі, Луцьку). Збереглися досі монголо-татарські елементи у військовій сфері – Джінгізхан запровадив десяткову систему у війську [Göckenjan, 1987, р. 62] – сотники, десятники були донедавна, а частково є досі в Україні; монгольського походження є слово “курінь”.

3. Встановлення литовської та автономної української влади (Подільське князівство, включення частини території до Київського князівства) спричинило еміграцію тюрків у Добруджу, аланів та готаланів на Балкани. Дуже негативно відбився згін українського ісламізованого, але й седентаризованого населення. Воно опинилося також у Добруджі, де ще у 1574-1575 рр. – за свідченням сучасника М. Стрийковського – зберігало традиції свого

---

* [Прокофьев, 1971, С. 20; Хожение Зосими в Царьград, Афон и Палестину. Книга глаголемая Ксенос, сиречь Странник, списанный Зосимом диаконом... // Книга хоженый. Записки русских путешественников XI–XV вв. / Сост. Н. И. Прокофьев. – Москва, 1984. – С. 121]. Не можна погодитися з ідентифікацією Мітеревих кешень з Некіновкою або Кишиневом [Казаку, 1986] або лише з Кишиневом [Мицько, 2004]. Імовірніше йдеться про пізніший Караул тобто Рашків [Петрунь, 1928; Грушевський, 1907].

походження та мову*. Відіграла роль релігійна нетерпимість по відношенні до українців-конвертитів, отже за тогочасними уявленнями, релігійних зрадників. Неофітів не так важко було повернути до християнства, а тим часом степи залишилися оголені, у вакуумі, бо у XV-XVII ст. українці зуміли колонізувати лише частину лісостепу. Зруйнували також золотоординські міста. Як парадокс можна згадати, що під литовським пануванням в причорноморській зоні вільно далі кочували татари (про це говорив Ж. Де Ланнуа 1421 р. в описі своєї подорожі), а подекуди на Поділлі збереглися окремі татарські села, що признали владу литовців. Вони були розташовані на території захопленій 1362/1363 р. – отже згін відбувся пізніше, після смерті Дмитра. Цю помилку зі згоном населення литовці зуміли все ж таки не повторити трохи пізніше, приєднуючи до Великого князівства литовського Новгород-Сіверщину [Див.: Русіна, 1996, с. 21-22].

І остаточний висновок. Епоху Золотої Орди не треба викидати з історії України, а, навпаки, намагатися досліджувати, зокрема, методами середньовічної археології. Треба вже також зменшити остаточно безліч припущень, т. зв. гіпотез, а дуже часто – як ми бачили – видумок, зупиняючись на тих небагатьох справжніх гіпотезах, що мають певну джерельну підставу і можуть стати об'єктом повноцінної історичної дискусії. Бо в інший спосіб уникнути хаотичного стану, в якому опинилась – через національні псевдопатріотичні емоції (польські, румунські, а також угорські, литовські) – історіографія проблеми, неможливо.

ЛІТЕРАТУРА:

Абызова Е. Н., Бырня П. П.

- 1983 Исследования в Старом Орхее в 1977–1980 гг. // Археологические открытия в Молдавии в 1979–1980 гг. – Кишинев. – С. 53-76.

Білецька О.

- 2004 Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса.

Бырня П. П., Рябей Т. Ф.

- 1997 «Новый Город» золотоординского времени в Молдавии // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії і культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997. – Запоріжжя. – Секц. 1,2. – С. 7-11.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.

- 2004 Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – Київ. – С. 101.

Войтович Л.

- 1996 Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII – XIII ст. – Львів. – С. 107-109.
2004 Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів – Джучидів. – Львів. – С. 135.

Григорьев А. П.

- 1994 Золотоординский город Янгишехр // Вестник С.-Петербургского университета. Серия 2. – Вып. 2 (9). – С. 31-33.

Грушевський М.

- 1907 Історія України-Руси. – Київ, Львів (репринт: Київ, 1993). – Т. 4. – С. 81, 82.

Дашкевич Я. Р.

- 1990 Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський. – С. 58-60.
1992 Поділля золотоординських часів. (Проблематика дослідження) // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 вересня 1992 р. – Вінниця. – С. 23-24.

---

* Strykowski M. Kronika polska, litewska i wszyskiej Rusi... Warszawa, 1846. – Т. 2. – С. 7 (М. Стрийковський вважав вигнанців “татарами”, очевидно, тому що вони були мусульманами). М. Грушевський безпідставно сумнівався в повідомленні М. Стрийковського, що “татари” перейшли з Поділля в Добруджу. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, Львів, 1907 (репринт: Київ, 1993). – Т. 4. – С. 81, 82.

- 1994 Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – Київ, Львів. – Вип. 5. – С. 63–65 (італ. текст), 42–43 (укр. переклад).
- 2001 Монгольське /іранське/ тюркське “Керел”: етимологія та семантика етнопоніму (XIII–XIV ст.) // V Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, Київ, 10-12 жовтня 2001 р. – Київ. – С. 85-86.
- 2003 Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – Київ. – Вип. 3. – С. 61-78.
- Дрон М. В.*
- 1992 Тюркская гидронимия Молдовы как источник по изучению тюркско-молдавских исторических взаимосвязей // Тюркология. – Баку. – № 4. – С. 82.
- Егоров В. Е.*
- 1985 Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – Москва.
- Етимологічний словник*
- 1985 літописних географічних назв Південної Русі. – Київ. – С. 27.
- Заплотинський Г. С.*
- 2004 Інститут темників Монгольської імперії Чингізхана та Золотої Орди // VIII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 2–3 червня 2004 р. – Київ. – С. 136-139.
- Из летописи Рукнеддина Бейбарса*
- 1884 // Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – С. - Петербург. – Т. 1 (Извлечения из сочинений арабских). – С. 94 (араб. текст), 119 (рос. переклад).
- Курінний Л.*
- 1918 З минулого Уманщини. – Умань.
- Мохов Н. А.*
- 1969 Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. – Кишинев. – С. 54.
- Нудельман А. А.*
- 1976 Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев. – Вып. 8. – С. 91, 140.
- Петрунь Ф.*
- 1928 Ханські ярлики на українські землі. До питання про татарську Україну // Східний світ. – Харків. – № 2. – С. 170-187 (також передрук: Східний світ. – Київ, 1993. – № 2. – С. 133-143).
- Побережье Подолиш*
- 1898 // Киевская старина. – Т. 62, сентябрь– С. 64-74 (стаття без підпису).
- Прокофьев Н. И.*
- 1971 Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину (текст и археографическое вступление) // Ученые записки (Московский гос. педагогический институт им. В. И. Ленина). – Москва. – Т. 455. – С. 20.
- 1984 Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину. Книга глаголемая Ксенос, сиречь Странник, списанный Зосимом диаконом... // Книга хожений. Записки русских путешественников XI – XV вв. / Сост. Н. И. Прокофьев. – Москва. – С. 121.
- Русіна Б.*
- 1996 Тенденції соціально-економічного розвитку Сіверської землі у XIV – XV ст. // Историчний збірник. Історія, історіографія, джерелознавство. (Статті, розвідки, замітки, есе). – Київ. – С. 21-22.
- Терський С. В.*
- 2001 До проблеми датування археологічного матеріалу Галицько-Волинської держави // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів. – С. 147-148.
- Чорноус В.*
- 1990 Дослідження замчища у м. Брацлаві // Тези доповідей ІХ Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця. – С. 23-24.

- 1993 Про східні кордони Галицького князівства у XII – XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів. – С. 36.
- Янина С. А.*
- 1977 Новый Город (Янги-Шехр, Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение // Нумизматический сборник. – Москва. – Ч. 5. Вып. 1. – С. 193-213 (Труды Государственного исторического музея. – Вып. 49).
- Baraschi S.*
- 1987 Tatars and Turks in Genoese Deeds from Kilia (1360-1361) // Etudes Sud-Est Europeen. – Bucarest. – Vol. 25, t. 1. – P. 62.
- Câmpina B., Ștefănescu Ș.*
- 1962 Formarea statului feudal Moldova // Istoria României. – București. – Vol. 2. – P. 165-166.
- Cioîltan V.*
- 1994 Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380-1387 // Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia. – Roma, Paris. – P. 267-276.
- Densușianu N.*
- 1890 Documente privitoare la istoria Românilor 1346-1450. – București. – P. 22.
- Göckenjan H.*
- 1980 Zur Stammesstruktur und Heeresorganisation altaischer Völker // Europa Slavica–Europa Orientalis. Festschrift für H. Ludat zum 70. Geburtstag. – Berlin. – S. 51-86.
- Hurmuzaki T.*
- 1890 Documente privitoare la istoria Românilor. – București. – Vol. 1, part. 2.
- Kromer M.*
- 1857 Kronika polska. Księg XXX... Sanok. – S. 739.
- Kuczyński S. M.*
- 1965 Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 roku // Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w. – Warszawa.
- M[aryański] T.*
- 1889 Sawrań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa. – T. 10. – S. 350.
- Spinei V.*
- 1986 Moldavia in the 11 th – 14 th centuries. – București. – P. 188-189.
- Strykowski M.*
- 1846 Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa. – T. 2. – S. 106.
- Spuler B.*
- 1965 Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502 / 2 erweiterte Aufl. – Wiesbaden. – S. 79, 297.
- Zimmermann F., Werner C., Müller G.*
- 1897 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. – Hermannstadt. – Bd. 2. – S. 95-97.

Jaroslav DASHKEVYCH

STEPPE STATES IN PODILLJA AND WESTERN BLACK SEA AREA AS A PROBLEM OF THE HISTORY OF UKRAINE OF XIV CENTURY

The author supposed that five states were founded by nomads from Golden Horde on the territory of Podillja and Western Black Sea area during the period of appearance of tendencies of separatism in Golden Hoard, decline of Russian kingdom (Halych-Volhynian state) and external aggression to the region. This thesis is based on different sources: chronics, documents, toponymy and cartography. These states are connected with the names of five war lords from Golden Horde: Carakichek, ruler of Proslavija (whose name is unknown), Hadgibej, Cutlu-Buhu and Dmytro.